

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLV

Уређивачки одбор:

*др Таијана Бајић-Србић, др Даринка Горџан-Премж, др Ирена Грицак, др Милка
Ивић, др Павле Ивић, др Радослав Кайичић, Блаже Конески, др Тине Лојар,
др Александар Младеновић, др Асиљ Пецо, др Мишар Пешикан, др Живојин
Ситанојчић, др Драго Ђујић*

Главни уредник:
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1989

ДИМИТРИЈЕ Е. СТЕФАНОВИЋ
(Београд)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ МЕСЕЦОСЛОВА XIII И XIV ВЕКА

У вишевековни развој непокретних празника хришћанске цркве, највероватније, почев од X века укључени су и словенски свеци и свети догађаји. Христијанизација је довела до темељитих промена у духовном и културном развоју словенских народа, као и у духовном животу појединих припадника тих народа. Словенски свеци, који су се на различите начине подвизавали у хришћанској вери и сведочили о њој (мученици, подвижници, светитељи, учитељи, владари, ратници), свети догађаји који су се збили међу Словенима, као и несловенски свеци и свети догађаји који су стекли посебан култ код Словена, унесени су у словенску хагиографску литературу.

Култови светаца и светих догађаја који су се стварали код појединих словенских народа, у духовним културним оквирима православне Византије, често су се ширили и код других словенских народа. У настанку и ширењу словенских култова значајну улогу је одиграла словенска хагиографска литература, писана језиком књижевности свих православних Словена. За развој словенске хагиологије карактеристична је интерференција црквених култова између појединих словенских народа, најчешће у широким оквирима, тако рећи, сталних узајамних културних и духовних утицаја.

Хагиографска литература о словенским светима и светим догађајима настаје неколико деценија после настанка словенске писмености. Словенска хагиологија, односно њен одраз у књижевности, слично другим хагиологијама, поред основног верско-религиозног карактера, имала је и друштвено и политичко значење и значај. При стварању државности и самосталне црквене организације, углавном према византијским узорима, хагиографска литература је доживела свој процват и код свих православних словенских народа. О политичком и друштвеном значају хагиографске литературе треба говорити и у вези с временима када су поједини словенски народи изгубили државност и црквену самосталност.

У овом раду настојаћемо да дамо преглед и развој распореда словенских празника у четрдесетак месецослова уз црквенословенске апостоле од краја XII до почетка XV века.

Месецослов (минологион) је посебан жанр православне хагиографске литературе. Основу његове структуре чине помени непокретних празника распоређени по данима византијске црквене године. Уз помене празника за поједине дане, он може да садржи и литургијске и литургичке текстове (белешке), о којима се овде неће говорити. Они су, међутим, од великог значаја за проучавање, између осталог, хагиографије и литургије. У словенској рукописној традицији месецослов се ређе појављује самостално (у посебном кодексу), а чешће у другим свештено-богослужбеним или црквеним текстовима, или уз друге свештено-богослужбене или црквене текстове (јеванђеља, апостоли, псалтири, часловци, типници, разни зборници). Поједине врсте месецослова имају сопствену традицију развоја,¹ али међу њима постоје и стални узајамни утицаји. Месецослов као посебан жанр развија се самостално, али је истовремено и у сталним узајамним односима са осталим врстама хагиографске литературе (пролози, минеји итд.), као и другим жанровима црквене литературе (нпр. типници).

Месецослови у апостолима или уз апостоле, као и у случају неких других богослужбених и црквених текстова, функционално и структурално-садржински се везују уз основни текст кодекса. У случају апостола са пуним текстом, месецослов има функционалну везу са основним текстом (указивање на читања). У случају апостола са изборним текстом (кратким, дугим или укрштеним са изборним јеванђељем) месецослов се, поред функционалне везе, укршта и структурално-садржински са основним текстом. У том погледу месецословима апостола су најближи месецослови јеванђеља. Ова два месецослова имају заједнички развој.² Месецослови су текстолошки веома различитог састава. Они могу бити пуни, када се за све дане у години дају један или више помена, или могу бити краћи, када се помени дају само за мањи број дана у години, често само за велике и веће празнике. У краћим месецословима празници се чешће прореде после прва три месеца или после првих шест месеци у црквеној години. Структурална и садржинска разноликост месецослова прилично отежава њихово адекватно и потпуно текстулано поређење, односно разврставање.

У нашем истраживању прегледан је мањи број месецослова уз неке старије бугарске и македонске апостоле из XII и XIII века (О, С. С880;

¹О разликама у развоју између месецослова уз различите жанрове црквене књижевности упоредити: *Архимандрит Сергий, Полный месяцеслов Востока*, I, Москва 1875, 68–136. и V. Mošin, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII.–XIII. vijeka*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslovenske akademije, 2, Zagreb 1959, 58.

²О томе упоредити: *Архимандрит Сергий, Полный месяцеслов ...*, I, 68–112.

Сл; Црк)³ и већи број месецослова уз српске апостоле који су настали у XIII и XIV веку. Тиме се прати однос словенског слоја празника у месецословима уз српске апостоле према месецословима у старијим јусовским апостолима, с једне стране; с друге стране, показују се контуре развоја словенских празника у српским месецословима у XIII и XIV веку. Из друге половине XIII века су сачувани први српски апостоли с месецословима, а крајем XIV, односно почетком XV века, услед познатих историјских збивања у српској књижевности и писмености, па и у испитаном сегменту хагиографије, почиње нови период.⁴

У црквенословенским месецословима, који су преведени са грчког језика, текстови о словенским празницима представљају аутохтони слој. Текстови о словенским празницима унесени су у месецослове под непосредним утицајем признатог култа значајног свеца или светог догађаја, или под посредним утицајем тога култа који се преносио дужом традицијом, односно преписивањем ранијих предлога. Словенски редактор или писар понекад ставља словенски празник на прво место, уместо главног празника одређеног дана у грчком календару. Много пута се словенски карактер истиче формулацијом помена празника. Тако се често читају квалификативни „учитељ језика словенског“ уз име светог Кирила или „српски“ уз имена српских светих.

У познатој расправи о словенским редакцијама пролога В. Мошин се осврнуо и на питање словенских празника у већем броју (175) јужнословенских месецослова, од оних најранијих до XVIII века. Словенски слој празника у месецословима Мошин је, углавном по пореклу и хронолошком редоследу, поделио на три групе: (1) *хирилометодијевски празници*, који су у вези са биографијама светог Кирила и Методија, (2) *руски празници* и (3) *јужнословенски празници*. Текстови о светом Кирилу

³О месецословима у Охридском, Струмичком и Слџенском апостолу говори се, између осталих, у раду: З. Хауптова, *Древнейший славянский перевод текста апостола*, Старобългаристика, VIII/1, 59–63.

⁴Хронолошко праћење словенског слоја празника у испитаном материјалу је отежано тиме што је велики број рукописа само палеографски датирани. С друге стране, домете овог испитивања ограничава и чињеница да је однос црквенословенских и грчких месецослова једва познат. Нису познате ни детаљније околности увођења јерусалимског типика, толико значајног за развој слоја словенских празника у XIV веку. О увођењу јерусалимског типика у Српску цркву упоредити радове: Р. М. Грујић, *Палестински утицаји на светог Саву*, Светосавски зборник, I, Београд 1936, 279–312; П. Симић, *Рад светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској цркви*, зборник: Свети Сава, Споменица поводом осамтодишњице рођења 1175–1975, Београд 1977, 181–205. Најзад, потпунија слика о словенским празницима у месецословима добила би се ширим испитивањем словенске хагиографске литературе, а нарочито више месецослова уз јеванђеља и апостоле XIII и XIV века. — У овом прилогу, имајући у виду развој апостолских текстова по *садржинској структури*, месецослове смо разврстали по *структуралним типовима садржине апостола* уз које се они налазе (изборни апостол укрштен са изборним јеванђељем, кратки и дуги изборни апостол и пуни текст апостола). Приликом набрајања споменика у излагању и у изворима придржавали смо се овог распореда.

и Методију сигурно су унесени у месецослове у првој половини X века, убрзо после смрти словенских учитеља, а за време њихових ученика.⁵

У испитаним месецословима јављају се следећи хирилометодијевски празници:

25. новембар, *Свети Климент папа римски* (преминуо 97/101. године),

30. јануар, *Обретење моштију светог Климента папе римског у Херсону или Пренос моштију светог Климента папе римског из Херсона у Рим* (862. године),

14. фебруар, *Свети Кирил* (преминуо 869. године),

6. април, *Свети Методије епископ моравски* (преминуо 885. године).

Најстарији помен о светом Кирилу са литургијском и литургичком белешком налази се у Охридском апостољу из XII века. Пошто се у овом месецослову налазе и каснији словенски празници из XI века, традицију старијег календара са ранијим и јединим словенским свецем сигурно треба тражити у оним месецословима који се налазе уз два изборна апостола укрштена са изборним јеванђељима (Д4, П84). У њима од словенских светих прославља се само свети Кирил. Празник овог светог у испитаној грађи увек се слави, 14. фебруара. Он се веома често јавља у месецословима (Б2, Д4, Л680, П84; Л46, Л3365, О, С880, С883; Бгд55, Бгд643, Деч26, Кив153, Лгр13, Лгр15, Лгр113, Мос36, Соф88, Соф89, Соф501, Хил47, Хил52, Црк). У том погледу изузетак представљају неколико месецослова, углавном, из XIV века (Шш; Згр17, Деч25, Деч27 итд.), као и, наравно, месецослови, ранији и каснији у којима се не наводе словенски свети. Формулације назива празника Светог Кирила у поменима су веома различите. Његов помен се обично јавља као једини или први (I) празник дана, а понекад се налази на другом месту (II), увек после светог Аксентија. Формулације назива овог празника (у номинативу уместо генитива из оригинала) су следеће:

- Кирил Филозоф Бгд55 II, Деч26, Лгр15, Хил47, Хил52;
- Преподобни Кирил Филозоф Л3365;
- Преподобни отац Кирил учитељ словенског језика Лгр113;
- Преподобни отац наш Кирил Мос36 II;
- Преподобни отац наш Кирил учитељ словенски Д4;
- Преподобни отац наш Кирил Филозоф учитељ словенски Црк II;
- Преподобни отац наш „Костадин претворенаго имена Кирила Филозофа учитеља словенска“ Л680;
- Свети Кирил учитељ словенски П84 II;
- Свети Кирил Филозоф Лгр13 II, С880; Соф89, Соф501;
- Свети Кирил Филозоф словенски Л46;

⁵V. Mošin, *Slavenska redakcija prologa ...*, 56–60. Обимнију литературу о хирилометодијевским празницима упоредити у новијем раду: В. Ботев, *Неизвестни преписи на някои Кирило-Методиевски извори, Кирило-117–125.*

- Свети Кирил Филозоф учитељ словенски Б2;
- Свети Кирил Филозоф и учитељ словенски Соф88 II;
- Свети отац Кирил учитељ словенског језика О II;
- Свети отац наш Кирил Филозоф С883; Бгд643 II, Кив153 II.

Квалификатив „преподобни“, углавном, има архаичну традицију у ранијим српским рукописима, а квалификатив „свети“ заступљен је у ранијим јусовским и у новијим, по свој прилици са архаичких предлогака преписаним српским рукописима из XIV века. Помен без ових квалификатива је карактеристичан за месецослове уз пуне текстове апостола из XIV века, који су, вероватно, настали на основу архаичних предлогака.

Свети Методије је унесен у месецослове 6. априла.⁶ Његов најранији помен без бележака обележава други по реду празник дана у Охридском апостола. У дужем тексту помена се казује да „истог дана ‘почи’ блажени отац наш Методије архиепископ моравски“. Текст помена је исписан као биографски детаљ. О успењу блаженог Методија говори се још у три месецослова уз краће изборне текстове апостола (Л680; Л46, Л3365), из XIII и XIV века, док се у осталим не нарочито бројним месецословима говори само о светом Методију (С883; Шш; Бгд55, Бгд643, Деч26, Кив153, Лгр113). Текстови о њему ређе су се задржали у месецословима уз пуне текстове апостола XIV века,⁷ а боље су се сачували у месецословима уз раније и касније изборне апостоле. У свим месецословима у којима се наводи Методије унесен је и свети Кирил. У том поледу изузетак представља Шишатовачки апостол из 1324. године, у којем се спомиње само свети Методије, а 14. фебруара само „преподобни отац Аксентије“. У месецослову Савине књиге из XI века се такође наводи само свети Методије без Кирила.⁸ Учесталије грешке у текстовима помена светог Методија (Л3365; Лгр113, Црк) показују да култ светог Методија у испитаним споменицима није био раширен у већем степену и постепено је нестајао. Тако рећи у свим месецословима текст о светом Методију обележава други по реду празник дана, а као први празник се увек јавља Свети Јевтимије патријарх цариградски. Називи празника Светог Методија, односно самог Методија у поменима су следећи:

- Методије Бгд55 II;
- Отац Методије Деч26 II;
- Блажени отац Методије моравски, учитељ словенски Л680 II;
- Блажени отац наш Методије архиепископ моравски, учитељ словенског језика О II;

⁶У месецослову рукописа Бгд643 „Методије епископ моравски“ се уместо 6. априла слави 20. јуна, када се у календару обично празнује „Методије епископ патарски“ (преминуо 312. године). У месецослову рукописа Лгр113 6. априла је погрешно исписан помен „светаго Теодосија архиепископа учитеља моравска“.

⁷О постепеном нестајању његовог култа током XIV века вероватно сведочи и грешка о којој се говорило у напомени 6.

⁸*Савина књига*, кратко изборно јеванђеље, Москва, Центральный государственный архив древних актов, рс 14, X/XI век.

- Блажени отац наш Методије епископ моравски Шш II;
- Преподобни отац Методије и успење архиепископа моравског и учитеља словенског Ј46 II;
- Свети архиепископ Методије Кив153 II;
- Свети Методије архиепископ С883 II;
- Свети Методије епископ моравски Бгд643 I;
- Свети отац наш Методије Ј3365 II;
- Свети Теодосије (!) архиепископ и учитељ моравски Јгр113 II.

Текстови помена у којима се уз име Методија налази квалификатив „блажени“ и у којима се спомиње његово успење упућују на рану словенску традицију литургијских календара.

У вези са биографијама светог Кирила и Методија су и празници: 25. новембра Мученичка смрт Климента I папе римског, а 30. јануара Обретење или Пренос моштију (односно дела моштију) светог Климента из Херсона у Рим. Према хагиографском предању Климентове мошти је 862. године у Херсону пронашао свети Кирил, а затим их је пренео у Рим. Климент I је постао заштитник ћирилметодијевске моравске мисије, као и Методијеве архиепископије. Његов култ је био значајан међу Словенима. Папа Климент I и његово празновање 25. новембра било је познато у цариградској цркви.⁹ У савременом календару Грчке православне цркве „Климент епископ Рима“ слави се 24. новембра. Његов словенски култ је био значајан и зато што се 25. новембра празновао и свети Климент Охридски.¹⁰ У нашој грађи помен оба празника светог Климента са литургијским и литургијским белешкама потврђен је у Охридском апостолу: Празник Климента папе римског унесен је у велики број споменика. Он није унесен у неке, свакако, архаичне месецослове уз изборне апостоле укрштене са изборним јеванђељима (Д4, Ј116, П84), а нема га ни у неколико месецослова уз апостоле са пуним текстом, углавном, из прве половине XIV века (Бгд643, Деч25, Деч26), што би требало објаснити одређеним променама у типичу, које су утицале на ове месецослове. Помен овог празника се најчешће налази на првом месту у дану. Формулације назива празника су веома различите у текстовима помена:

- Климент епископ О I;
- Климент папа римски Згр17 I, Соф89 I;
- Преподобни отац наш и свештеномученик Климент Соф88 I;
- Свети архиепископ Климент С I;
- Свети Климент Ј3365; Сл; Бгд643, Згр4069 I, Јгр113 I, Хил72 I;
- Свети Климент архиепископ римски С883 I;

⁹О култу светог Климента I, папе римског, као и ранију литературу о том култу видети у раду: К. Попконстантинов, Т. Смядовски, *За почитането на Климент, папа римски в средновековна България*, Старобългаристика, VII/4, Софија, 1983, нарочито 89–90.

¹⁰F: Grivec, *Slavenski blagovjesnici sveti Ćiril i Metod*, Zagreb 1985, 163.

- Свети Климент папа римски С111 I; Кив153 I, Лгр 15 I, Соф501 I, Црк I;
- Свети Климент римски Л680 I; С880, Хил52, Хил70;
- Свети отац Климент римски папа Л46 I;
- Свети свештеномученик Климент Шш I; Деч27 I, Мос36 I, Печ20 I, Соф884 I, Хил48 I, Хил73 I;
- Свети свештеномученик Климент римски Соф885 I;
- Свештеномученик Климент Бгд55 I, Лгр13 I;
- Свештеномученик Климент папа римски Хил47;
- Страст светог свештеномученика Климента Б2 I,

У набројаним називима може се уочити да се свети Климент папом римским назива обично у поменима каснијих рукописа (Бгд55), он се титулише као епископ, архиепископ или се уз његово име уопште не наводи чин. Од основних квалификатива у његовој титулатури преовлађује „свети“.

После најраније потврде у Охридском апостола, где је унесен помен празника Обретења моштију светог Климентија са литургијском белешком, овај свети догађај је обележен само у неколико месецослова (Л46, Л3365, С880; Лгр15, Лгр113, Хил47). Са архаичним називом овог празника у месецослову Охридског апостола слажу се и називи у три месецослова уз кратке изборне текстове апостола (Л46, Л3365, С880), а варијанта ове формулације налази се у месецослову уз пуни текст апостола (Лгр113). Другу редакцију помена овог празника представља назив Пренос моштију светог Климента, који је заступљен у два месецослова уз пуне текстове апостола (Лгр15, Хил47). На старију, али знатно другачију редакцију упућује и формулација помена „светаго мученика Климента“ у месецослову дужег изборног Слеччанског апостола, у којој као да је избледело сећање на порекло и значење овог празника, тј. Обретења или Преноса моштију светог Климента.

Значајни руски духовни и културни утицаји код православних јужнословенских народа крајем XII и почетком XIII века имали су одраз и у јужнословенској хагиографској литератури. У јужнословенске месецослове су ушли руски свец и свети догађаји из XI века.¹¹ У нашој грађи руски утицај се огледа у празницима:

26. новембар, *Освећење цркве светог великомученика Георгија у Кијеву* 1051—1054. године,

3. мај, *Свети Теодосије Печерски* (преминуо 1074. године),

9. мај, *Пренос моштију светог Николе из Мира Ликујских у Бари* 1087. године;

¹¹ V. Mošin, *O periodizaciji rusko-južnoslovenskih književnih veza*, Slovo, 11—12, Zagreb 1962, 13—130, нарочито 84—85.

24. јули, *Свети мученици Борис и Глеб* (страдали 1015. године).¹²

Помен Освећења цркве светог Георгија у Кијеву унесен је већ у Охридски апостол, као први празник дана. У прегледаним споменицима код руских празника се он најчешће јавља у месецословима уз све врсте апостолских текстова од најранијих до друге половине XIV века (Б2, Л680, С111; Л46, Л3365 С883; Шш; Бгд55, Деч26, Мос36, Соф89, Соф501, Хил47, Хил52, Црк). У текстовима ових месецослова, међутим, само у пет случајева се говори о освећењу цркве (Б2; Л3365, О; Шш; Хил47), а у осталим случајевима се спомиње само свети Георгије, односно његова страст. Већ крајем XIII и почетком XIV века почела је да се губи свест о пореклу овог празника. Освећење цркве светог Георгија или каснији измењени називи овог светог догађаја у већини случајева унесени су у месецослове као први (Б2; О; Бгд55, Деч26, Соф89, Соф273) или једини (Л46, Л3365; С883; Црк) празници дана, док су у неколико рукописа они унесени као други по реду празници дана (Л680, С111; Шш; Мос36, Хил52), односно трећи празник (Хил47). Изгледа да позиција и првог и другог места имају архаичну традицију, од њих се традиција првог места дуже одржала у XIV веку.

Свети догађај који се прославља руским празником Преноса моштију светог Николе из Мира Ликијских у Бари, западног је порекла и уведен је у Русији (на „Руси“) 1091. године.¹³ Поред бугарског Црколешког апостола из друге половине XIII века, где се наводи крајем XIII и у првој половини XIV века, од којих је у једном додат после главног празника дана (Кив153), а у два месецослова је унесен као први празник дана (Соф89, Соф501).

Помен празника Светих мученика Бориса и Глеба са упућивањем на апостол најраније је унесен у Црколешки апостол, а у српским споменицима празник је обележен само у неколико месецослова прве половине XIV века (Шш; Деч26, Кив153, Хил47). У свим овим рукописима, као и у Црколешком апостолу овај празник је додат (обично уводном формулом „истог дана“) после главног празника дана Свете Христине.

Само помен без бележака Светог Теодосија Печерског даје се у једном месецослову из прве половине XIV века (Кив153). Он је додат после главног празника 3. маја.

¹²В. Мошин у раду о прологу (*Slavenska redakcija prologa ...*, 58) такође наводи ова четири руска празника у јужнословенским месецословима од XII до почетка XIV века. На страни 57 истог рада, међутим, он набраја шест руских празника (поред наведена четири, он спомиње и Освећење цркве свете Софије у Кијеву, крајем XI века и Освећење Десјатине цркве у Кијеву, 996. године) и каже: „Пет од наведених руских празника XI вијека ушли су у јужнословенске синаксаре уз текстове еванђеља и апостола“. Поред наведена четири празника, пети празник на који је Мошин мислио, вероватно је био Освећење свете Софије у Кијеву. О томе видети: В. Мошин, *О периодизацији...*, 85. У овом раду је датум празника из Охридског апостола погрешно наведен. Уместо 8. новембра вероватно би требало да стоји 4. или 9. новембар.

¹³О западном пореклу празника Преноса моштију светог Николе из Мира Ликијских у Бари 1087. године упоредити рад: Б. А. Успенский, *История русского литературного языка (XI-XVII вв)*, [штампано као рукопис], Budapest, 1988, 57.

У испитаној српској грађи ни у једном споменику се не појављује више од два, а у једном случају три (Кив153) руска празника, док је уобичајено да се наводи само један. У месецослову јусовског Црколешког апостола заступљена су три руска празника. Четири руска празника се наводе у месецослову Трновског јеванђеља из XIII века.¹⁴ То би могло да значи да период (или примери) интензивног утицаја руских на јужнословенске месецослове, углавном није заступљен (заступљени) у испитаној српској грађи. С друге стране, један руски празник (или можда два¹⁵) у Охридском апостолу сведочи о томе да је уношење руских празника у јужнословенске месецослове био постепени процес,¹⁶ као што су исти празници постепено и нестајали из тих месецослова, углавном, током прве половине XIV века. В. Мошин сматра да у преузимању руских празника у јужнословенске месецослове треба видети „већу канонску акцију“ почетком XIII века у Бугарској и Српској цркви.¹⁷ Даља испитивања треба боље да расветле околности уласка руских празника у јужнословенске литургијске календара.

У испитаној грађи најбројније су заступљени јужнословенски празници:

- 14. октобар, *Света Петка* (преминула у XI веку),
- 19. октобар, *Преподобни Јован Рилски* (преминуо 18. августа 946. године),
- 28. октобар, *Свети Арсеније архиепископ српски* (преминуо 1266. године),
- 30. октобар, *Свети краљ Милутин* (преминуо 1321. године),
- 22. новембар, *Михаил ратник* (преминуо 866. године),
- 8. јануар, *Свети Григорије епископ мизијски* (преминуо 1012. године),
- 14. јануар, *Свети Сава први архиепископ српски* (преминуо 1236. године),
- 13. фебруар, *Свети Симеон мироточиви* (преминуо 1200. године),
- 28. април, „*Свештеније цркве Петра апостола в Бугарех*“ (?).

Међу најраније јужнословенске празнике спада 8. јануара „Свети Григорије епископ мизијски“, како је исписано у Охридском апостолу.¹⁸ Сигурно је његов помен у питању и у тексту „Светаго оца Григорија“, исписан 8. јануара у софијском рукопису почетка XIII века (Соф880).

¹⁴О месецослову Трновског јеванђеља упоредити рад: О. Недељковић, *Месецослов Трновског јеванђеља*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 147–152.

¹⁵О томе видети напомену 10 у овом раду.

¹⁶О постепеном уношењу руских празника у јужнословенске месецослове упоредити рад: В. Мошин, *Славенска редакција prologa ...*, 59.

¹⁷В. Мошин, *О периодизацији ...*, 85–86.

¹⁸О светом Григорију се говори у радовима: К. Калајдович, *Иоани Екзарх болгарски*, Москва 1851, 99, 78; Филарет, архиепископ черниговский, *Святыя кожныя славян*, Санктпетербург 1894, 12–13.

Успоном бугарске државе и постепеним осамостаљивањем Бугарске цркве појачан је и створен култ бугарских светаца. Њихове мошти су пренесене у Трново крајем XII и у првим деценијама XIII века. Њихови помени могли су да се уносе у месецослове нешто касније од текстова о руским празницима.¹⁹

Од бугарских празника у нашој грађи најчешће се спомиње Света Петка Епиватска. Она је живела у X и XI веку, а њене мошти су пренесене из Епивата у Трново 1238. године за време Јована Асена (1218—1241). 14. октобра се прославља пренос њених моштију, који је убрзо после 1238. године почео да се уноси у месецослове. Најраније је овај празник потврђен у месецослову Струмичког кратког изборног апостола из XIII века. Помен и упућивање на апостол исписани су руком писара на маргини. Празник је обележен и у Црколешком апостола. Текстови о светој Петки ушли су у месецослове уз српске апостоле крајем XIII века и наилазимо их до друге половине XIV века (Б2, Л680; Л3365, С883; Бгд55, Деч26 (на маргини каснијом руком), Згр17 (на маргини), Кив153, Лгр15, Соф89, Соф501, Хил52). Текстови о светој Петки у месецословима најчешће обележавају други, а ређе једини празник дана. Формулације назива празника су различите:

- Петка Деч26;
- Мученица Петка Бгд55 II, Лгр15 II;
- Мученица Параскева Згр17;
- Преподобна Петка Црк II;
- Света Петка Б2 II, Л680; С, Л3365; Кив153 II;
- Света мученица Петка Соф89 II, Соф501 II, Хил52.

Архаичнија традиција је, углавном, потврђена у месецословима уз изборне текстове, у којима се назив празника Света Петка јавља као једини празник дана. У месецословима уз пуне текстове апостола празник Свете Петке има различите називе и обележен је као други по реду у дану. У неким рукописима, у које је унесена света Петка, јасно се одражавају у грађи трагови јусовских предлогажа (Бгд55, Хил52).

Мошти светог Јована Рилског, који је живео у X веку, пренесене су 1195. године из Софије у Трново, за време Асеновића. Овај догађај се празнује 19. октобра. Његов помен са литургијском и литургијском белешком унесен је у Струмички апостол, а помен са литургијском белешком наведен је и у Црколешком апостола. У прегледаним српским месецословима, међутим, овај празник је потврђен само у три месецослова (Кив153, Лгр15, Хил52). У сва три споменика унесена је и света Петка. У текстовима о светом Јовану Рилском празник има више назива и јавља се као једини или други празник дана:

- Јован Рилски Хил52 II;
- Преподобни отац Јован Рилски Лгр15;

¹⁹V. Mošin, *Slavenska redakcija prologa ...*, 59.

- Преподобни отац наш Јован Рилски Црк II;
- Свети отац Јован Рилски С;
- Свети отац наш Јован Рилски Кив153 II.

У испитаним месецословима само се у Црколешком апостоу наводи помен бугарског свеца Михаила ратника, који је живео у IX веку, а његове мошти су пренесене из Потука у Трново 1206. године, за време Цара Калојана (1197—1207). Овај догађај се слави 22. новембра.

У месецослову уз изборни апостол укрштен са изборним јеванђељем из друге половине XIII века, који се чува у Лењинграду (Л680), 28. априла, после помена мученика Виталија и Обретања моштију светог Василија амасијског, исписан је помен: „Свештеније цркве Петра апостола в Бугарех“. После помена се упућује на службу после Рождества Христова. Код архиепископа Сергија се не наводи овај празник.²⁰ Постоји могућност да је словенски редактор месецослова погрешно схватио грчки цариградски празник Обнављања цркве светог апостола Петра код Велике цркве (свете Софије), који се слави 25. априла.²¹ Помен овог празника у Охридском апостоу гласи: „свештеније цркви светог Петра“. У овом случају празник у лењинградском рукопису је померен за три дана, што се не може искључити, нарочито у ранијим месецословима. Друга могућност је да се овим јединственим поменом у мноштву месецослова, стварно обележава освећење једног од значајних бугарских храмова, посвећених светом Петру или Светом Петру и Павлу.

У XIII веку и касније црквенословенска књижевност је обогаћена новим хагиографским текстовима о српским светима. Конкретније историјске околности, као и развој духовног и културног живота код Срба крајем XII и током XIII века одликују се стварањем и развојем немањићке државе и настојањем да се код Срба утврди хришћанство, као и борбом за самосталност и постизањем аутокефалности Српске цркве. Већи број владара и црквених поглавара у периоду од краја XII до краја XIV века, убрзо после смрти стекао је култ који се одразио и у одређеним жанровима оновремене црквене књижевности.²²

Текстови о светом Симеону и Сави унесени су у велики број испитаних месецослова уз пуне текстове апостола српске редакције краја XIII и тако рећи целог XIV века. Помен светог Саве наводи се и на маргини Црколешког апостола каснијом руком. У месецослове уз изборне апостоле српске редакције из друге половине XIII и целог XIV века, српски свеци се, углавном, не уносе, осим једног софијског рукописа (С111) — с краја XIV века, где је исписан помен светог Саве.

²⁰ Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов ...*, II/1, 123—125.

²¹ О овом празнику видети: Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов ...*, II/1, 121.

²² О култу српских светих видети, између осталих, радове: Ј. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965. и Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, О Србљаку, Београд 1970, 271—366.

У месецослову софијског рукописа (Соф501) који је исписан крајем XIII или почетком XIV века, 14. јануара обележен је уз главни и празник „Светог Саве архиепископа српског“. 14. јануара се празнује успене светог Саве. О значају култа светитеља Саве у Српској цркви крајем XIII и у XIV веку сведоче текстови у великом броју месецослова уз пуне текстове апостола (Бгд55, Бгд643, Деч25, Деч26, Деч27, Згр17, Лгр13, Лгр15, Мос36, Пех20, Соф88, Соф89, Соф273, Соф884, Соф885, Хил47, Хил48, Хил73, Црк [на маргини каснијом руком]). Текстови о светом Сави, тако рећи без изузетка, обележавају други по реду празник дана, са уводном формулом „истог дана“. Редакције назива празника су доста различите:

- Отац наш Сава архиепископ српски Деч26 I;
- Међу светима отац наш Сава први архиепископ српски Деч25 II, Деч27 II, Пех20 II, Соф884 II, Соф885 II, Хил48 II, Хил73 II;
- Преподобни отац наш архиепископ први српски Сава Згр17 II, Соф88 II;
- Свети Сава архиепископ српски Лгр15 II, Соф89 II, Соф501 II, Хил47 II;
- Свети Сава први архиепископ српски Бгд55 II;
- Свети и преподобни отац наш први архиепископ српски Сава Соф89 II;
- Светитељ српски Сава С111 II; Бгд43 II м Мос36 II;
- Успене Светог оца нашег светитеља Саве Лгр13 II.

Краћи текстови назива, обично са квалификативом „свети“ потврђени су у раније исписаним месецословима, а дужи текстови назива, сложени од више квалификатива, јављају се у каснијим текстовима.

Први пут у прегледаној грађи „свети отац наш Симеон мироточац српски“, као и светитељ Сава, унесен је у споменути софијски рукопис (Соф501) с краја XIII или почетка XIV века. Уз помен се налази литургијска белешка. У месецословима XIV века свети Симеон је (13. фебруара) заступљен нешто ређе него свети Сава (Бгд55, Деч25, Деч26, Деч27, Згр17, Лгр13, Лгр15, Пех20, Соф88, Соф89, Соф884, Соф885, Хил47, Хил48, Хил73). Текстови о светом Симеону најчешће обележавају други по реду празник дана, са уводном формулом „истог дана“. Понекад они обележавају први или, изузетно, једини празник у дану. Називи празника су доста различити.

- Симеон српски Бгд55 II;
- Отац Симеон српски Деч26 I;
- Преподобни отац наш Симеон мироточац српске земље Хил47;
- Преподобни отац наш Симеон нови мироточац српски Деч25 II, Деч27 I, Пех20 II, Соф884 II, Хил48 II, Хил73 II;
- Преподобни отац наш Симеон нови чудотворац српски Лгр 15 II;
- Преподобни отац наш Симеон српски Лгр 13 II;
- Преподобни отац наш Симеон српски нови мироточац Згр17 II, Соф88 II;

- Свети отац наш Симеон нови миротоцац српски Соф501;
- Свети и преподобни Симеон нови миротоцац српски Соф89 II.

Краћи називи без квалификатива и једноставнији називи са једним основним квалификативом „свети„ или „преподобни“ упућују на архаичнију календарску традицију.

Престо српских архиепископа од светитеља Саве наследио је Арсеније I, који је преминуо 1266. године. Култ светитељев се развио убрзо после његове смрти. Текстови о овом свецу су малобројни у месецословима уз апостоле. Први помен са литургичком белешком записан је у хиландарском рукопису (Хил47), који је исписан 1312/1316. године. Текст о светом Арсенију унесен је још у три месецослова (Лгр13, Соф88, Соф89). Називи празника Светог Арсенија и њихово место у дану у испитаним месецословима су различити:

- Преподобни отац наш Арсеније архиепископ српски Соф88 II;
- Свети преподобни отац Арсеније архиепископ српски Лгр13;
- Престављење оца нашег Арсенија другог архиепископа српског Хил47 II;
- Свечасно успење преподобног оца нашег Арсенија архиепископа српског Соф89.

Од месецослова уз пуне текстове апостола српски свети нису унесени у литургијски календар (Хил52) крајем XIII века, у којем су изразити трагови старих јусовских предлогака, као ни у два месецослова (Кив153, Лгр113) из XIV века, у којима је заступљен ранији распоред словенских празника. Српски свеци нису унесени ни у месецослове рукописа краја XIV века (Згр4069, Хил70, Хил72), у којима делимично словенско обележје има само Свети Климент папа римски 25. новембра.

Присуство и распоред словенских празника у месецословима уз апостоле од краја XII до почетка XV века показују сталне промене. На основу присуства и реда словенских празника ови месецослови могу да се разврстају на следеће опште типове:²³

Први тип. У месецослов (Л16) из друге половине XIII века нису унесени словенски празници.²⁴

²³Типологија је урађена на основу хронологије настанка словенских празника. У један општи тип улазе један или више месецослова. Када је у питању више месецослова, у њима је слој словенских празника идентичан или сличан. У општем типу се набрајају сви словенски празници из месецослова који улазе у њега. У случају празника који нису заступљени у свим месецословима у оквиру општег типа, после њиховог назива у загради се наводе месецослови у којима се они јављају. Приликом разврставања нису узети у обзир месецослови у којима недостаје већи број листова (С111; С). Нису узети у обзир приликом разврставања ни текстови о словенским празницима који су исписани каснијом руком.

²⁴Х. Кодов наводи да у месецослову уз изборни апостол укрштен са изборним јеванђељем српске редакције који се чува у Софији (Библиотека Бугарске академије

Други тип. У месецослов Слѣпченског апостола (Сл) из XII века унесени су празници:

Свети Климент папа римски (25. новембра),
„Свети мученик Климент“ (30. јануара).

Трећи тип. У месецослове (Д4, П84) из друге половине XIII и почетка XIV века унесен је празник:

Свети Кирил.

Четврти тип. У месецослов (Лгр113) из друге половине XIV века унесени су празници:

Свети Климент папа римски,
Пренос моштију светог Климента папе римског,
Свети Кирил,
Свети Методије.

Пети тип. У месецослов (С880) почетка XIII века унесени су празници:

Свети Климент папа римски,
Свети Григорије епископ мизијски,
Обретење моштију светог Климента папе римског,
Свети Кирил.

Шести тип. У месецослов Охридског апостола (О) из XII века унесени су празници:

Свети Климент папа римски,
Освећење цркве светог Георгија у Кијеву,
Свети Григорије епископ мизијски,
Обретење моштију светог Климента папе римског,
Свети Кирил,
Свети Методије

Седми тип. У месецослов (Л46) из прве половине XIV века унесени су празници:

Свети Климент папа римски,
Освећење цркве светог Георгија у Кијеву,
Обретење моштију светог Климента папе римског,
Свети Кирил,
Свети Методије.

Осми тип. У месецослов Шишатовачког апостола (Шш) из 1324. године унесени су празници:

наука, рс 7, почетак XIV века) такође нема словенских празника (Х. Кодов, *Опис на славјанските ръкописи в библиотеката на бългавската академия на науките*, Софија 1969).

Свети Климент папа римски,
Освећење цркве светог Георгија у Кијеву,
Свети Методије,
Свети мученици Борис и Глеб.

Девети тип. У месецослове (Б2, Л680, Л3365, С883; Кив153, Хил52, Црк) од краја XIII до друге половине XIV века унесени су празници:

Света Петка,
Свети Јован Рилски (Кив153, Хил52, Црк),
Михаил ратник (Црк),
Свети Климент папа римски,
Освећење цркве светог Георгија у Кијеву (Б2, Л680; Л3365, С883; Хил52, Црк),
Обретење моштију светог Климента папе римског (Л3365),
Свети Кирил,
Свети Методије,
„Освештеније цркве Петра апостола в Бугарех“ (Л680),
Свети Теодосије Печерски (Кив153),
Пренос моштију светог Николе из Мира Лиқијских у Бари (Кив153, Црк)
Свети мученици Борис и Глеб (Кив153, Црк).

Десети тип. У месецослове (Бгд55, Деч26, Соф89, Соф501) од краја XIII до друге половине XIV века унесени су празници:

Света Петка,
Свети Арсеније (Соф89),
Свети Климент папа римски (Бгд55, Соф89, Соф501),
Освећење цркве светог Георгија у Кијеву,
Свети Сава,
Свети Симеон,
Свети Кирил,
Свети Методије (Бгд55, Деч26),
Пренос моштију светог Николе из Мира Лиқијских у Бари (Соф89, Соф501),
Свети мученици Борис и Глеб (Деч26).

Једанаести тип. У месецослов (Лгр15) почетком XIV века унесени су празници:

Света Петка,
Свети Јован Рилски,
Свети Климент папа Римски,
Свети Сава,
Пренос моштију светог Климента папе римског,
Свети Симеон,
Свети Кирил.

Дванаести тип. У месецослове (Мос36, Хил47) почетком XIV века унесени су празници:

Свети Климент папа римски,
 Свети Арсеније (Хил47),
 Освећење цркве светог Георгија у Кијеву
 Свети Сава,
 Пренос моштију светог Климента папе римског (Хил47),
 Свети Симеон (Хил47),
 Свети Кирил,
 Свети мученици Борис и Глеб (Хил47).

Тринаести тип. У месецослове (Бгд643, ЈГр13, Соф88) од почетка до друге половине XIV века унесени су празници:

Свети Арсеније (ЈГр13, Соф88),
 Свети Климент папа римски, (ЈГр13, Соф88),
 Свети Сава,
 Свети Симеон,
 Свети Кирил,
 Свети Методије (Бгд 643).

Четрнаести тип. У месецослове (Деч27, Згр17, Пех20, Соф884, Соф885, Хил48, Хил73) од прве половине XIV до почетка XV века унесени су празници:

Свети Климент папа римски,
 Свети Сава,
 Свети Симеон.

Петнаести тип. У месецослов (Деч25) из друге половине XIV века унесени су празници:

Свети Сава,
 Свети Симеон.

Шеснаести тип. У месецослове (Згр4069, Хил70, Хил73) од средине до краја XIV века унесен је празник:

Свети Климент папа римски.

Развој црквенословенских месецослова умногоме је условљен развојем грчких месецослова и, директно или индиректно, развојем грчког типика. Наведено типолошко разврставање црквенословенских месецослова уз апостоле, који су настали у периоду више од два века, добро показује, међутим, да је словенски слој празника имао и сопствени унутрашњи развој. Ово се нарочито односи на период до прве половине XIV века. До тог времена у византијском хришћанству, па и у хагиографској књижевности, била је

јача локална традиција,²⁵ а после првих деценија XIV века све више су преовладали централни узор и грецизација.

На развој и промене у словенском слоју празника у црквенословенским месецословима у значајној мери су утицале промене у грчким типцима. О томе добро сведочи пример два месецослова, исписана приближно у исто време (прве деценије XIV века), од којих се у једном (Хил47) 30. јануара уноси празник Преноса моштију светог Климента, а у другом месецослову (Мос36) се тај дан и не наводи.

За настанак и састав месецослова, па и словенских празника у њима, од великог значаја је била хагиографска традиција, односно поштовање ауторитета предлошка. У месецослове, нарочито уз апостоле и јеванђеља, обично су уношени свети и свети догађаји чији је култ био утврђен и значајан. Шишатовачки апостол је 1324. године написао црноризац Дамјан по налогу архиепископа Никодима у Пећи.²⁶ У месецослову овог апостола, који је близак другој редакцији Василијевог цариградског месецослова,²⁷ међу словенским свецима не наводе се ни српски свети ни свети Кирил. У Пећи, у оновременом седишту српских архиепископа, 1324. године био је сигурно познат и негован култ српских светих, а и светог Кирила. Поштовање ауторитета предлошка, вероватно због оживљавања архаичних узорака,²⁸ није дозволило писару да уноси промене у распоред словенских празника у литургијском календару овог апостола.

Закључак

У овом прилогу је испитан словенски слој празника у месецословима уз црквенословенске апостолске текстове од краја XII до краја XIV века. Проучавање словенских празника, односно текстова о њима у одређеној врсти месецослова (уз апостоле) указује на хеортолошке и хагиолошке правце развоја у једном мање или више одређеном систему у наведеном периоду. Текстови о словенским празницима у већини случајева представљају аутохтони словенски слој у црквено-словенским месецословима, који су преведени са грчког. Словенска хеортологија и хагиологија се укључују у широке токове духовности и културе Словена, као дела духовне цивилизацијске заједнице европских народа.

²⁵О значају локалне традиције у састављању и развоју ранијих цариградских месецослова архимандрит Сергиј каже: "... на истоке в древности и при константинопольской централизации было более свободы для частных церквей и монастырей в деле празднования святым и в составлении месецословов" (*Полный месецослов ...*, I, 16).

²⁶Основне податке о настанку Шишатовачког апостола исписао је сам писар Дамјан у колофону у рукопису на листу 226.

²⁷Б. Михаиловић, *Шишатовачки апостол*, Православна мисао, 32, Београд 1983, 89.

²⁸Д. Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века*, зборник: Византијска уметност почетком 14. века, Београд 1978, 86.

Истраживање месецослова уз неколико раних бугарских и македонских и уз већи број српских апостолских текстова спроведено је на тај начин што је дат преглед словенских празника и типологија месецослова на основу распореда словенских празника. У истраживању се уочавају неке основне контуре у развоју словенског слоја празника у месецословима уз апостоле српске редакције, иако релативно мањи број испитаних месецослова, као и приступачност као једини критеријум њиховог избора, свакако ограничавају резултате испитивања. Део уочених контура је карактеристичан за словенске, нарочито јужнословенске месецослове уопште, а део носи обележја српске хагиографске традиције.

Настанак и развој црквених култова словенских светаца и светих догађаја били су и у испитаном периоду често везани за важне историјске процесе код појединих словенских народа. У обимној и дуготрајној међусловенској симбиози значајнији култови једних народа прелазили су к другима. У ширењу словенских црквених култова важну улогу су имали текстови о словенским празницима у црквенословенским месецословима.

Настанак, трајање и нестанак словенских празника манифестовали су се на различите начине у месецословима, што је приказано у њиховом типолошком разврставању.

Разврставање месецослова на шеснаест општих типова на основу распореда словенских — ћирилметодијевских, руских и јужнословенских — празника, углавном је урађено према хронологији настанка ових празника.

Набрајање словенских празника из месецослова, анализа њихових назива, као и њихово разврставање показују да је ранија фаза у њиховом развоју сразмерно боље и трајније сачувана у месецословима уз кратке и дуге изборне апостоле, укључујући и изборне апостоле укрштене са изборним јеванђељима. У неким месецословима уз пуне текстове апостола, од којих је највећи део сачуван из XIV века, а само веома мали део потиче с краја XIII века, наставља се или обнавља ранија традиција распореда словенских празника. У већини ових месецослова уз пуне текстове апостола, међутим, одражавају се значајне хеортолошке промене, које се манифестују и у развоју и распореду словенских празника. Ове промене су карактеристичне нарочито за средину и другу половину XIV века.

Словенски распоред празника у месецословима уз *изборне текстове апостола* међусобно се прилично разликују. Међу њима се налази месецослов (Л16) у којем се наводе само велики празници, а нема словенских празника, што сигурно представља и у другој половини XIII века архаичну традицију. Најранији словенски празници унесени су у месецослове највероватније у X веку. Старија словенска календарска традиција потврђена је у месецословима у којима се јавља само један ћирилметодијевски празник — Свети Кирил — (Д4, П84), или три ћирилметодијевска, као и један рани јужнословенски празник —

Свети Климент папа римски, Обретење моштију светог Климента папе римског, Свети Кирил, као и Свети Григорије епископ мизијски — (С880). У најранијем испитаном месецослову Охридског апостола, који је исписан крајем XIII века, заступљена су сва четири хирилометодијевска празника (три у претходној реченици наведена и Свети Методије), рани јужнословенски празник Светог Георгија епископа мизијског, као и руски празник Освећења цркве светог Георгија у Кијеву. Сва четири хирилометодијевска празника уз малобројне руске и јужнословенске свеце, наведена су у два месецослова уз кратке изборне апостоле (Л46, Л3365). На стару календарску традицију упућује и навођење самог светог Методија од хирилометодијевских празника у месецослову дугог изборног текста Шишатовачког апостола из 1324. године. Од руских празника који су унесени у јужнословенске месецослове крајем XII и почетком XIII века у испитаним литургијским календарима уз изборне апостоле јављају се само празник Освећења цркве свето Георгија у Кијеву и у једном случају празник Светих мученика Бориса и Глеба (Шш). У ове месецослове из јужнословенског слоја празника чешће је унесена Света Петка Епиватска или Трновска. Осим у македонском Струмичком апостола из XIII века, свети Јован Рилски није унесен у ове литургијске календаре уз изборне текстове апостола. У њима нема ни српских светих, сем у једном непотпуном месецослову уз изборни апостол укрштен са изборним јеванђељем (С111) с краја XIV века. Посебну пажњу привлачи свакако празник „Свештенија цркве Петра апостола в Бугарех“ у једном лењинградском рукопису (Л680) из друге половине XIII века.

Сразмерно мање архаичнијих особина у погледу словенских празника у испитаним месецословима има уз *пуне текстове апостола*. Ови месецослови се могу поделити на веће, мање или више хомогене групе, на основу распореда словенских, тј. хирилометијевских, руских и јужнословенских празника. Сва четири хирилометодијевска празника без других словенских празника јављају се у једном месецослову (Лгр113), исписаном у другој половини XIV века. У мањем или већем броју, понекад уз друге словенске празнике, понекад без њих, хирилометодијевски празници се појављују до краја XIV века. Од руских празника и овде сенајчешће јавља Освећење цркве светог Георгија у Кијеву, затим ређе Свети мученици Борис и Глеб, а сасвим ретко су исписани текстови о Преносу моштију светог Николе из Мира Ликијских у Бари, као и о Светом Теодосију Печерском. Од јужнословенских светих у великом броју ових месецослова налази се помен свете Петке, док се свети Јован Рилски јавља само у неколико календара. Само у бугарском Црколешком апостола из друге половине XIII века исписан је текст о Михаилу ратнику. Најзад, од српских светих најчешће се наводи свети Сава, ређе свети Симеон, а сасвим ретко свети Арсеније. О краљу Милутину је исписан текст на маргини једног рукописа (Деч26) каснијом руком. Архаичнији распоред словенских празника имају они месецослови уз пуне текстове апостола у које је из једног или више набројаних слојева словенских празника унесено више светаца и светих догађаја. Овај архаичнији распоред може бити

без српских светаца или са њима. Месеџослови са оваквим архаичним распоредом репродукују се до првих деценија друге половине XIV века (нпр. Бгд55, Лгр113). О значајним променама сведоче месеџослови уз пуне текстове апостола (Деч27, Лгр13) почев од прве половине XIV века, када се у њима наводе два или три српска свеца са једним или два ћирилометодијевска празника (Свети Климент папа римски и Свети Кирил) или без њих. У другој половини XIV века потврђен је месеџослов (Деч25) у који су од словенских празника унесени само свети Сава и свети Симеон. Назад, од средине XIV века исписани су месеџослови у којима осим светог Климента папе римског, који је, уствари, општехришћански светац, нема словенских светих (нпр. Хил 70, Хил73).

У прилогу су набројани скоро сви називи празника, односно светаца из помена испитаних месеџослова. За набројане називе словенских празника начелно такође важи правило да уколико је назив празника краћи и једноставнији, утолико је и архаичнији.²⁹ Тако су називи у поменима без квалитатива или са једним основним квалитативом титулатуре („блажени“, „преподобни“ и „свети“), уз могуће изузетке код каснијих месеџослова са кратко формулисаним поменима, раније настали од сложенијих назива са више квалитатива. „Плетење“ сложене титулатуре типа „преподобни и свети отац наш ...“ или гречизам „међу светима отац наш ...“ одражавају стилске особине каснијих деценија XIV века. У називу празника у поменима веће су разлике у ранијим месеџословима, док су у каснијима називи све више уједначени. Основни квалитативни у титулатури светих су „блажени“, „преподобни“ и „свети“. Квалитатив „блажени“ се јавља само уз име светог Методија и означава архаичнију титулатуру овог светог. Квалитативи „преподобни“ или „свети“ се обично јављају уз имена већине истих светих у испитаним месеџословима. О употреби ова два квалитативна не могу да се уоче правила у прегледаној грађи. Говорећи о титулатури светих треба навести да ниједан помен српског свеца није без квалитатива „српски“, који се обично наводи после имена светог.

Приликом поређења помена истих празника у разним месеџословима уочавају се промене у називима празника, које понекад имплицирају и дијахрони аспект. Ретки ћирилометодијевски празник светог Климента у неким месеџословима носи назив Обретење моштију светог Климента ... , а у другима Пренос моштију светог Климента ... У ранијим месеџословима се говори о успењу светог Методија, а у поменима каснијих литургијских календара помиње се само празник Светог Методија. Само у неколико ранијих, или са ранијих касније преписаних месеџослова наводи се прави назив Освећења цркве светог Георгија у Кијеву. Услед вероватног скраћивања овог назива и због постепеног губљења свести о његовом пореклу, редактори и писари су почев од краја XIII века уместо помена освећења цркве светог Георгија у Кијеву све чешће исписивали помен са називом који се односи на самог светог великомученика Георгија.

²⁹ Архимандрит Сергей, *Полный месяцеслов ...*, I, 11.

При разматрању распореда словенских празника у месецословима пажњу привлачи и њихово место у редоследу празника у дану. Словенски празници бивају једини, први, други или, сасвим ретко, трећи по реду празници одређеног дана. На основу прегледа места ових празника у дану начелно се може закључити, имајући у виду изузетке, да су ранији словенски празници често уношени у литургијске календаре као једини или први по реду празници дана (нпр. Свети Кирил, Освећење цркве светог Георгија у Кијеву), а каснији словенски празници су обично други по реду (нпр. Свети Сава, Свети Симеон). Очигледни изузетак представљају ранији празници Светог Методија, Светих мученика Бориса и Глеба, који се наводе тако рећи увек као други по реду празници дана. Место словенског празника у дану свакако, умногоме зависи од структуре месецослова у који је унесен, као и од значаја празника који се нашао у месецослову пре или после уношења словенског празника. У ранијим текстовима су редактори и писари сразмерно слободније распоређивали текстове о словенским празницима, а касније, нарочито од прве половине XIV века, ауторитет грчких предложака је постајао све изразитији.

Поређење мањег броја месецослова из ранијих бугарских и македонских рукописа са већим бројем месецослова из српских кодекса XIII и XIV века показује да су текстови о ћирилометодијевским и јужнословенским празницима унесени у раније српске месецослове, директно или индиректно, из архаичних јусовских предложака. У неким месецословима, нарочито уз изборне текстове апостола, у ранијим српским рукописима сачувани су архаични распореди словенских празника. У месецословима у српским рукописима, поред углавном, сталног присуства празника Светог Климента папе римског, најразвијенији је култ светог Кирила, а мање се помиње свети Методије, док је празник Обретања или Преноса моштију светог Климента папе римског једва заступљен. Црквени култ светог Кирила се одржао кроз цео XIV век, када је већина ранијих словенских празника постепено нестајала из литургијских календара. О веома развијеном култу свете Петке (Трновске) у српској хагиографији сведоче њени бројни спомени у испитаним месецословима. пада у очи да је култ светог Јована Рилског веома ограничен. У испитаним српским месецословима уопште се не спомињу ученици Ћирила и Методија, као ни Иларион Менгенски, Јоаким-Сарандапорски, који се према каталогу бугарских рукописа наводе у месецословима уз апостолске текстове XIII и XIV века.³⁰ Ова чињеница упућује на посебну хагиографску традицију у испитаном сегменту јужнословенских рукописа српске редакције.

У испитаним месецословима у рукописима српске редакције од руских празника из XI века најраније је унесен празник Освећења цркве светог Георгија у Кијеву. Од руских празника овај празник се најчешће јавља и најдуже се одржао у месецословима. Више пута се наводе и свети мученици Борис и Глеб, за разлику од остала два руска празника (Пренос

³⁰Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XIII век запазени в България*, Своден каталог, I, София 1982, 25, 41.

моштију светог Николе из Мира Ликијских у Бари и Свети Теодосије Печерски), који се једва помињу. Сва четири руска празника се не појављују ни у једном месецослову заједно. Интензивнији утицај текстова о руским празницима, уколико је постојао у месецословима уз српске апостоле, није заступљен у испитаној грађи. Руски празници се обично у месецословима не јављају без неких од осталих словенских празника. Околности њиховог уношења у месецослове у рукописима српске редакције изискују детаљнија истраживања.

У развоју распореда словенских празника у месецословима уз апостоле српске редакције од краја XIII века све значајније место заузимају празници српских светих. Текстови о светом Сави, Симеону и ретко о светом Арсенију уносе се у месецослове са традиционалним распоредом словенских празника. Овакав распоред у месецословима уз изборне текстове апостола се континуирано чешће репродукује све до друге половине XIV века. У месецословима уз пуне текстове апостола традиционални распоред словенских празника се континуирано уноси до првих деценија XIV века, а само неколико пута се преписује са архаичних предлогака у другој половини тог века. Поред ове традиционалне развојне линије, у XIV веку су све присутнији месецослови, чији словенски распоред обавезно садржи српске свеце, а број ранијих словенских празника се смањује на један или два ћирилометодијевска празника. Тип распореда словенских празника добија најизразитије српско хагиолошко обележје у навођењу само светог Саве и светог Симеона од словенских празника у месецословима (Деч25). Ово потпуно хагиографско и језичко-редакцијско слагање није резултат само промена у типичу, већ и одраз великог успона средњовековне српске државе и немањихке династије. У том смислу треба још једном скренути пажњу и на већ поменути квалификатив „српски“ у свим испитаним поменима српских светих.

У распореду словенских празника у испитаним месецословима уз апостоле српске редакције XIII и XIV века углавном се огледа, с једне стране, мање или више прогресивно убацивање помена словенских празника од XII до друге половине XIV века, а с друге стране, у XIV веку, настају промене, којом приликом већи део тада већ традиционалних словенских празника нестаје, али се одржавају празници српских светаца. Најзад, у другој половини XIV века појављују се месецослови у којима, у ствари, нема правих словенских празника. Овим се наговештава и нови период у распореду словенских празника у месецословима у српским и јужнословенским рукописима уопште. Развојна линија присуства словенских празника у испитаним месецословима јасно потврђује да је она део општег развоја словенске хеортологије и хагиологије.

Извори

Месецослови испитани у овом раду налазе се у следећим споменицима.

Споменици са *кратким изборним апостолом укрштени и са кратким изборним јеванђељем*:

- Б2 — Београд, САНУ, рс 2, 1366/1371. година,
 Д4 — Манастир Дечани, рс 4, средина XIII века,
 Л16 — Лењинград, ГПБ, Гилффердингова збирка, рс 16, друга половина XIII века,
 Л680 — Лењинград, Ленинградское отделение Института истории, Западноевропейска секција, рс 680, друга половина XIII века (после 24. јуна недостаје текст),
 П84 — Плевља, Манастир свете Троице, рс 84, почетак XIV века,
 С111 — Софија, НЕКИМ, рс 111, крај XIV века (после 24. фебруара недостаје текст).

Споменици са *кратким изборним апостолом*:

- Л46 — Лењинград, ГПБ, рс Qn146, прва половина XIV века,
 Л3365 — Лењинград, ГПБ, Титова збирка, рс 3365, 1366, 1366/1371 (после 6. августа нема текста),
 О — Охридски апостол, XII век, издање: С. М. Кульбакин, *Охридская рукопись апостола конца XII века*, Български старини, књ. III, Софија 1907,
 С — Струмички апостол, Праг, Народни музеј, рс IXE25, XIII век (непотпун месецослов),
 С880 — Софија, НЕКИМ, рс 880, почетак XIII века,
 С883 — Софија, НЕКИМ, рс 883, XIII век.

Споменици са *другим изборним апостолом*:

- Сл — Слепченски апостол, XII век, издање: Г. А. Ильинский, *Слепченский апостол XII*, Москва 1912 (после 14. јуна недостаје текст),
 Шш — Шшатовачки апостол, Београд, Патријаршијска библиотека, рс 322, 1324. година.

Споменици са *пуним текстом апостола*:

- Бгд55 — Београд, Архив САНУ, рс 55, 1366/1367. година,
 Бгд643 — Београд, Народна библиотека СР Србије, рс 643, почетак XIV века,
 Деч25 — Манастир Дечани, рс 25, 1350/1360. година,
 Деч26 — Манастир Дечани, рс 26, прва четвртина XIV века,
 Деч27 — Манастир Дечани, рс 27, 1360/1370. година,
 Згр17 — Михановићев апостол, Загреб, Југословенска академија знаности и умјетности рс III б 17 (Михановић 28), прва половина XIV века (непотпун месецослов),
 Згб4069 — Загреб, Национална свучилишна библиотека, рс 4069, средина XIV век,
 Кив153 — Киев, Централна научна библиотека Академије наука Украјинској ССР, рс Сперанский 153, прва половина XIV века,
 Лгр13 — Лењинград, ГПБ, Гилффердингова збирка, рс 13, друга половина XIV века,
 Лгр15 — Лењинград, ГПБ, Гилффердингова збирка, рс 15, прва половина XIV века,
 Лгр113 — Лењинград, ГПБ, рс Fn113, друга половина XIV века,
 Мос36 — Москва, Государственный исторический музей, Збирка Хлудова, рс 36, почетак XIV века, издање: Архимандрит Амфилохий, *Древнеславянский Карпинский апостол XIII века*, I/1, Москва 1876, XXIX–LXIV,
 Пећ20 — Пејка патријаршија, рс 20, крај XIV века,

- Соф88 — Софија, НЕКИМ, рс 88, 1362. година,
 Соф89 — Софија, НЕКИМ, рс 89, XIV век,
 Соф501 — Софија, НЕКИМ, рс 273, крај XIII или почетак XIV века,
 Соф884 — Софија, НЕКИМ, рс 884, 1382—1383. година,
 Соф885 — Софија, НЕКИМ, рс 885, 1407—1408. година,
 Хил47 — Манастир Хиландар, рс 47, 1312/1316. година,
 Хил48 — Манастир Хиландар, рс 48, 1360/1370. година,
 Хил52 — Манастир Хиландар, рс 52, крај XIII века,
 Хил70 — Манастир Хиландар, рс 70, крај XIV века,
 Хил72 — Манастир Хиландар, рс 72, крај XIV века,
 Хил73 — Манастир Хиландар, рс 73, крај XIV века,
 Црк — Манастир Дечани, рс Црколез 2, крај XIII века (непотпун месецослов).

Скраћенице установа у којима се чувају споменици:

- ГПБ — Государственная публичная библиотека имени Салтыкова Щедрина,
 НЕКИМ — Народна библиотека Кирил и Матодий,
 САНУ — Српска академија наука и уметности.

Summary

Dimitrije E. Stefanović

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE MENOLOGIA OF THE 13TH AND 14TH CENTURIES

This paper investigates Cyrillo-Methodian, Russian, and South Slavic feasts, their names, as well as their place in the day, from menologia with Church Slavonic Apostle texts from the 13th to the 14th centuries: of these, the largest number belong to the Serbian redaction. On the basis of the arrangement of the Slavic feasts, which were progressively added to the Church Slavonic liturgical calendar beginning with the 10th century, menologia are classified into sixteen general types. In menologia with apostle lectionary, a more archaic arrangement of Slavic feasts is reproduced. A lesser number of menologia with full texts of the apostles reproduce a more archaic arrangement of Slavic feasts until the first decades of the second half of the 14th century. However, a large number of these menologia continue significant hertological changes in the first half of the same century. In these changes, the larger part of the Slavic feasts is missing, but in general they maintain Serbian feasts, and to a lesser extent, Cyrillo-Methodian saints. Obviously, these changes are connected with significant changes in the typikon, that is, with the predominance of central patterns in place of local traditions, as well as with grecisms. These phenomena are in accord with known facts about the spiritual life in the 14th century. On the other hand, the widely diffused cult of Serbian saints is the spiritual reflection of the use, during the second half of the 14th century, of the Nemanjić Dynasty.